

УДК 81'282.2 (476.7)

В. М. Босак, доктар сельскагаспадарчых навук, прафесар (БДТУ);**А. А. Босак**, кандыдат філалагічных навук, дацэнт (БДЭУ)**ДАСЛЕДАВАННЕ ГАВОРАК ВЕРХНЯГА НАД'ЯСЕЛЬДЗЯ**

На тэрыторыі Верхняга Над'ясельдзя выдзелены наступныя групы гаворак: *гродзенска-баранавіцкія* (уключаюць лыскаўскую і варанілавіцкую падгрупы) – на поўначы, *паўночнабрэсцкія акаючыя* (уключаюць роўбіцкую і вялікасельскую падгрупы) – на захадзе, *паўночнабрэсцкія акаючыя* (уключаюць шанёўскую і шарашоўска-гараднянскую падгрупы) – у цэнтры, *верхнясельдскія* (уключаюць рудніцкую, смалянцкую і ліноўскую падгрупы) – у цэнтры, на ўсходзе і паўднёвым усходзе, *малецкія* – на паўднёвым усходзе, *паўночназагародскія* – на паўднёвым захадзе, *сярэднезагародскія* – на поўдні даследуемага рэгіёна.

As a result to the conducted research in Verkhnyae Nadyaseldze district the following basic types of dialects are revealed: *grodzenska-baranavitskaya* (including *lyskauskaya* and *varanilavitskaya* subgroups) – on the north, *paunoch nabrestskaya akayuchaya* (including *roubitskaya* and *vyalikaselskaya* subgroups) – on the west, *paunoch nabrestskaya okayuchaya* (including *shanyouskaya* and *sharashouska-garadnyanskaya* subgroups) – in the centre, *verkhnyaseldskaya* (including *rudnitskaya*, *smalyanitskaya* and *linouskaya* subgroups) – in the centre, on the east and southeast, *maletskaya* – on the southeast, *paunoch nazagarodskaya* – on the southwest, *syarednezagarodskaya* – on the south of the region researched.

Уводзіны. Тэрыторыя Верхняга Над'ясельдзя (Пружанскі раён Брэсцкай вобласці і сумежжа) уяўляе сабой адзін са своеасаблівых рэгіёнаў Рэспублікі Беларусь. Тут праходзіць мяжа паміж заходнепалескай і гродзенска-баранавіцкай групамі гаворак. Гаворкі Верхняга Над'ясельдзя цікавыя тым, што яны знаходзяцца на стыку Беларускага Панямоння і тыповага Заходняга Палесся ў зоне моўных міждыялектных кантактаў і дыялектных узаемаўплываў [1–2].

Даследаванне асноўных фанетычных, марфалагічных і лексічных асаблівасцей гаворак Верхняга Над'ясельдзя праводзілася на тэрыторыі Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці (асноўная частка даследавання) і на сумежных тэрыторыях Бярозаўскага, Івацэвіцкага, Камянецкага, Кобрынскага раёнаў Брэсцкай вобласці, Ваўкавыскага, Зэльвенскага, Свіслацкага і Слонімскага раёнаў Гродзенскай вобласці. Усяго абследаваны гаворкі жыхароў 231 населенага пункта, з іх у Пружанскім раёне – 214, Бярозаўскім – 6, Свіслацкім – 5, Ваўкавыскім – 1, Зэльвенскім – 1, Івацэвіцкім – 1, Камянецкім – 1, Кобрынскім – 1, Слонімскай раёне – 1 населены пункт.

Апытанне праводзілася па спецыяльна распрацаванай праграме, якая ўключала пытанні па фанетыцы, марфалогіі і лексіцы. Поўная праграма даследавання ўключала 40 пытанняў па фанетыцы і 40 пытанняў па марфалогіі, а таксама 102 пытанні па лексіцы. Усяго складзена 204 карты, у тым ліку фанетычных – 30, марфалагічных – 40, лексічных – 90, ізагласных – 35, гістарычных – 5, агульных – 4 [3–5].

Асноўная частка. Па выніках праведзенага даследавання на тэрыторыі Верхняга Над'ясельдзя выдзелены наступныя групы гаворак: *гродзенска-баранавіцкія* (уключаюць лыскаў-

скую і варанілавіцкую падгрупы) – на поўначы, *паўночнабрэсцкія акаючыя* (уключаюць роўбіцкую і вялікасельскую падгрупы) – на захадзе, *паўночнабрэсцкія акаючыя* (уключаюць шанёўскую і шарашоўска-гараднянскую падгрупы) – у цэнтры, *верхнясельдскія* (уключаюць рудніцкую, смалянцкую і ліноўскую падгрупы) – у цэнтры, на ўсходзе і паўднёвым усходзе, *малецкія* – на паўднёвым усходзе, *паўночназагародскія* – на паўднёвым захадзе, *сярэднезагародскія* – на поўдні даследуемага рэгіёна.

Сярэднезагародскім гаворкам характэрны наступныя рысы: шасціфанемны склад галосных – [i], [y], [e], [a], [o], [u]; «оканне» (у гаворках некаторых населеных пунктаў «уканне») (*молокó, головá, курóва, увэс*); перад рэфлексамі *е, *і зычныя б, в, м, п, д, т, з, с, н вымаўляюцца цвёрда (*бэда́, высна́, мышо́к, пысо́к, дэнь, тэплó, зыма́, сы́ла, ны́ва*); цвёрдасць заднеязычных у былых спалучэннях *гы, *кы, *хы (*дorangý, корóткы*); на месцы *Ѣ пад націскам вымаўляецца [i] (*сіно, ліс, літо*); на месцы *о ў новых закрытых складах пад націскам вымаўляецца [i / ы] (*стыг, кінь, він, віз*); пратэтычны [в] у займенніках 3-й асобы (*він, вонá, вонó, вонí / вунá, вунó, вунí*); формы інфінітыва з асновай на галосны з фанетычным варыянтам суфікса -ці -гы (*умыва́ты, купáты, спáты*); «саканне» адсутнічае (*умыва́тыся, купáтыся, умыва́юся, купáюся; умыв́ся, купáв́ся*); лексемы *карто́плі* 'бульба', *шчаву́х* 'шчаўе', *пухля́й* 'падбярозавік', *багню́к* 'махавік', *пырыты́лка* 'матылёк', *комны́рцы* 'манжэты', *крупя́на* 'крывяная каўбаса', *вы́шкы* 'гарышча', *мутю́н* 'манюка', *кля́бня* 'гумно', *бэ́літыся* 'мыць бялізну', *красню́к* 'падасінавік', *запі́л* 'падол', *хві́йка* 'сасна'.

Паўночназагародскім гаворкам характэрны наступныя рысы: шасціфанемны склад галосных – [i], [ы], [e], [a], [o], [y]; «оканне» (мо́локо, го́лова, ко́рва); перад рэфлексамі *е, *і зычныя б, в, м, п, д, т, з, с, н вымаўляюцца цвёрда (ба́да, вы́сна, мышо́к, пысо́к, да́нь, та́пло, зыма́, сы́ла, ны́ва); цвёрдасць заднеязычных у былых спалучэннях *гы, *кы, *хы (до́рогі, ко́роткі); на месцы *Б пад націскам вымаўляецца [i] (сіно, ліс, літо); на месцы *о ў новых закрытых складах пад націскам вымаўляецца [y] (сту́г, ку́нь, ву́н, ву́з); пратэтычны [в] у займенніках 3-й асобы (ву́н, вона́, вонó, воны́); формы інфінітыва з асновай на галосны з фанетычным варыянтам суфікса -ці -ты (умыва́ты, купа́ты, спа́ты); «саканне» адсутнічае (умыва́тыся, купа́тыся; умыва́юся, купа́юся; умы́вся, купа́вся); лексемы картóплі ‘бульба’, шча́вух ‘шчаўе’, пухла́й ‘падбярозавік’, багню́к ‘махавік’, пыры́ны́лка ‘матылёк’, ко́мні́рцы ‘манжэты’, ба́літыся ‘мыць бялізну’, кру́эня ‘крывяная каўбаса’, вы́шкы ‘гарышча’, му́цін ‘манюка’, кля́ня ‘гумно’, красню́к ‘падасінавік’, запу́л ‘падол’, хвуйка́ ‘сасна’.

Малецкім гаворкам характэрны: васьміфанемны склад галосных – [i], [ы], [e], [a], [o], [y], [ie], [yo]; паслядоўнае оканне (мо́локо, го́лова, ко́рва); перад рэфлексамі *е, *і зычныя б, в, м, п, д, т, з, с, н вымаўляюцца цвёрда (ба́да, вэ́сна, мэшо́к, пэсо́к, да́нь, та́пло, зыма́, сы́ла, ны́ва); на месцы *Б пад націскам вымаўляецца дыфтонг [ie] (сіе́но, ліе́с, ліе́то); на месцы *о ў новых закрытых складах пад націскам вымаўляецца дыфтонг [yo] (сту́ог, куо́нь, вуо́н, вуо́з); пратэтычны [в] у займенніках 3-й асобы (вуо́н, вона́, вонó, воны́); формы інфінітыва з асновай на галосны з фанетычным варыянтам суфікса -ці -ты (умыва́ты, купа́ты, спа́ты); «саканне» (умыва́тыся, купа́тыся; умыва́юся, купа́юся; умы́ўся, купа́ўся); лексемы пёр’е ‘лісце цыбулі’, губка́ ‘сыраежка’, ба́лец ‘дзежка для жывёлы’, якмáнь ‘толькі што’, жура́хліны ‘журавіны’, краснаго́ловэц ‘падасінавік’, пова́л ‘столь’, гак ‘матыка’.

Верхнясельдскім гаворкам характэрны наступныя рысы: васьміфанемны склад галосных – [i], [ы], [e], [a], [o], [y], [ie], [yo]; паслядоўнае оканне (мо́локо, го́лова, ко́рва); перад рэфлексамі *е пярэднеязычныя (акрамя л) і губныя вымаўляюцца цвёрда (зэ́мля, сэ́ло, да́нь, пэсо́к, мэшо́к, нэ́бо); перад рэфлексамі *і пярэднеязычныя і губныя вымаўляюцца мякка (зі́ма, сі́ла, пі́ла, ві́шня, мі́ска); мяккасць заднеязычных у былых спалучэннях *гы, *кы, *хы (до́рогі, ко́роткі); на месцы *Б пад націскам вымаўляецца дыфтонг [ie] (сіе́но, ліе́с, ліе́то); на месцы *о ў новых закрытых складах пад націскам вымаўляецца дыфтонг [yo] (сту́ог, ку-

о́нь, вуо́н, вуо́з); пратэтычны [в] у займенніках 3-й асобы (вуо́н, вона́, вонó, воны́); формы інфінітыва з асновай на галосны з суфіксам -ці (умыва́ці, купа́ці, спа́ці); «саканне» (умыва́ціся, купа́ціся; умыва́юся, купа́юся; умы́ўся, купа́ўся); лексемы бодкі́ (ба́дэха) ‘сасновая ігліца’, бу́льва ‘бульба’, ба́рэзняк ‘падбярозавік’, пэ́дэрка ‘божая кароўка’, маты́лка ‘матылёк’, па́разок ‘пасак з тканіны’, кішка́ ‘крывяная каўбаса’, тоўка́ніца ‘таўчоная бульба’, ко́пашка ‘невялікая рыдлёўка’.

У ліноўскай падгрупе на месцы *д’ (d’) і *д’ (d’) вымаўляецца [д] цвёрды перад *е (да́нь, да́рэво, і́дэ, да́, нідэ́, нэдэ́), [дз’] мяккі – у іншых пазіцыях (да́ед, хо́дзіці, лю́дзі). У рудніцкай падгрупе, у адрозненне ад ліноўскай, у некаторых словах перад *е вымаўляецца [дз’] мяккі (да́е, нідэ́, нэдэ́). У смяляніцкай падгрупе на месцы *д’ (d’) і *д’ (d’) вымаўляецца [д] цвёрды перад *е (да́нь, да́рэво, і́дэ), у некаторых словах – [дз’] мяккі (да́е, нідэ́, нэдэ́). У іншых пазіцыях у гэтай падгрупе на месцы *д’ (d’) і *д’ (d’) вымаўляецца [д’] мяккі (да́ед, хо́д’іці, лю́д’і). Смяляніцкай і рудніцкай падгрупам характэрны лексемы ба́гнюк ‘махавік’, пако́т ‘гарышча’, ку́таці ‘мыць бялізну’, пэ́лена ‘падол’, уша́ток ‘дзежка для жывёлы’ і г. д. Ліноўскай падгрупе адпавядаюць лексемы мша́р ‘махавік’, го́ра ‘гарышча’, мы́ці ‘мыць бялізну’, падо́лок ‘падол’, ба́лец ‘дзежка для жывёлы’.

Паўночнабрэцкім акаючым гаворкам на тэрыторыі Пружанскага раёна характэрна паслядоўнае аканне (галава́, малако́, каро́ва); прыстаўны гук [г] (га́раці, га́нуча); ненаціскны канчатак -ае ў прыметнікаў ніякага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (но́вае, бе́лае), ненаціскны канчатак -ым у прыметнікаў ніякага роду адзіночнага ліку ў месным склоне (у но́вым, у бе́лым), лексемы шчыпéр ‘лісце цыбулі’, лгу́н ‘манюка’, па́грэб ‘капец бульбы’, каро́бка ‘прыстасаванне для сяўбы’ і г. д.; **паўночнабрэцкім акаючым** – паслядоўнае оканне (го́лова, мо́локо, ко́рва), адпаведна адсутнасць прыстаўнога [г] (о́раці, ону́ча); ненаціскны канчатак -э ў прыметнікаў ніякага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (но́вае, бе́лае), ненаціскны канчатак -ом у прыметнікаў ніякага роду адзіночнага ліку ў месным склоне (у но́вом, у бе́лом); лексемы цыбу́ля ‘лісце цыбулі’, му́цяр ‘манюка’, ско́пэц ‘капец бульбы’, севэ́нька ‘прыстасаванне для сяўбы’.

Да агульных асаблівасцей **паўночнабрэцкіх гаворак** адносяцца: шасціфанемны склад галосных – [i], [ы], [e], [a], [o], [y]; паслядоўнае цеканне-дзеканне (да́нь, і́дэ, да́ед, лю́дзі, да́ялка, сядэ́, ца́пло, ца́хо, це́нь, ца́жко, п’я́ць); мяккасць пярэднеязычных перад рэфлексамі *е, *і (зя́мля (зе́мля), се́ло, сі́ла, зі́ма); мяккасць губных перад

рэфлексамі ***і** (*вішня, піла, міска*); цвёрдасць губных (у большасці гаворак) перад рэфлексамі ***е** (*пасок, машок, васна* – паўночнабрэсцкія акаючыя (роўбіцкая падгрупа), *пэсок, мэшок, вэсна* – паўночнабрэсцкія акаючыя (шанёўская падгрупа)); мяккасць заднеязычных у былых спалучэннях ***гы, *кы, *хы** (*дарагі /дorang/, кароткі /короткі/*); на месцы ***о** ў новых закрытых складах пад націскам вымаўляецца [о] (*стог, конь, воз*); на месцы ***Ѣ** пад націскам вымаўляецца [е] (*сэно, лес, лето*); пратэтычны **[в]** у займенніках 3-й асобы (*вон, вонá /ванá/, вонó /ванó/, вонь /вань/*); формы інфінітыва з асновай на галосны з суфіксам **-ці** (*умываці, купаці, спаці*); «саканне» (*умываціса, купаціса, умываюса, купаюса, умыўса, купаўса*); лексемы беліці /бэліці/ ‘мыць бялізну’, *кацюба* ‘качарга’, *памост /помост/* ‘падлога’, *шыката /шыкотá/* ‘сасновая ігліца’.

У вялікасельскай і шарашоўска-гараднянскай падгрупах губныя перад рэфлексамі ***е** мяккія (*песок, мешок, ведро*); у роўбіцкай і шанёўскай падгрупах – цвёрдыя (*пасок, машок, вадро; пэсок, мэшок, вэдро*).

Гродзенска-баранавіцкім гаворкам на тэрыторыі Верхняга Над’ясельдзя характэрны: шасціфанемны склад галосных – [і], [ы], [е], [а], [о], [у]; паслядоўнае аканне (*галава, малак, карова*); мяккасць губных і пярэднеязычных перад рэфлексамі ***е, *і** (*бэраг, пэсок, зямля, сіла, зіма, вішня*); мяккасць заднеязычных у былых спалучэннях ***гы, *кы, *хы** (*дарагі, кароткі*); на месцы ***о** ў новых закрытых складах пад націскам вымаўляецца [о] (*стог, конь, воз*); на месцы ***Ѣ** пад націскам вымаўляецца [е] (*сэно, лес, лето*); паслядоўнае цеканне-дзеканне (*дэнь, ідэ, дзед, людзі, дзялка, сядзь, цяплó, ціхо, цень, цяжко, пяць*); займеннікі 3-й асобы *ён, яна, яно, яны*; формы інфінітыва з асновай на галосны з суфіксам **-ць** (*умываць, купаць, спаць*); формы зваротных дзеясловаў у інфінітыве з постфіксам **-ца** (*умывацца, купацца*); формы зваротных дзеясловаў у першай асобе адзіночнага ліку цяперашняга часу і зваротных дзеясловаў у прошлым часе з постфіксам **-ся /-сѣ/** (*умываюся, купаюся /умываюсѣ, купаюсѣ/; умыўся, купаўся /умыўсѣ, купаўсѣ/*); лексемы *кастрыца* ‘сасновая ігліца’, *чабор* ‘чабор’, *сіняк* ‘махавік’, *папруга* ‘скураны пасак’, *столь* ‘столь’, *качарга* ‘качарга’, *ржышчо* ‘ржышча’, *картоплі* ‘бульба’, *гумно* ‘гумно’.

Гаворкам варанілавіцкай падгрупы характэрны пратэтычны **[в]** (*вока, возера*); вымаўленне галоснага **[і]** на месцы ***е** ў першым пераднаціс-

кным складзе пасля ***н** (*німа, ні знаю*); ненаціскны канчатак **-а** ў прыметнікаў жаночага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (*нова, добра*); націскны канчатак **-ое** ў прыметнікаў ніякага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (*маладбе, старбе*); лексемы *абшлагі* ‘манжэты’, *наліванка* ‘крывяная каўбаса’, *камяк* ‘таўчоная бульба /пюрэ/’, *дрыгва* ‘халадзец’; лыскаўскай падгрупе ўласціва адсутнасць пратэтычнага **[в]** (*око, озеро*); вымаўленне галоснага **[е]** на месцы ***е** ў першым пераднаціскным складзе перад ***н** (*нема, не знаю*); ненаціскны канчатак **-ая** ў прыметнікаў жаночага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (*новая, добрая*); націскны канчатак **-оѣ** ў прыметнікаў ніякага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (*маладбѣ, старбѣ*); лексемы *абшэўкі /ашэўкі/* ‘манжэты’, *кішка* ‘крывяная каўбаса’, *каша* ‘таўчоная бульба /пюрэ/’, *квашаніна /квашаніна/* ‘халадзец’.

Заклучэнне. На тэрыторыі Верхняга Над’ясельдзя выдзелены наступныя групы гаворак: *гродзенска-баранавіцкія* (уключаюць лыскаўскую і варанілавіцкую падгрупы) – на поўначы, *паўночнабрэсцкія акаючыя* (уключаюць роўбіцкую і вялікасельскую падгрупы) – на захадзе, *паўночнабрэсцкія акаючыя* (уключаюць шанёўскую і шарашоўска-гараднянскую падгрупы) – у цэнтры, *верхнясельдскія* (уключаюць рудніцкую, смалянскую і ліноўскую падгрупы) – у цэнтры, на ўсходзе і паўднёвым усходзе, *малецкія* – на паўднёвым усходзе, *паўночназагародскія* – на паўднёвым захадзе, *сярэднезагародскія* – на поўдні даследуемага рэгіёна.

Літаратура

1. Клімчук, Ф. Д. Гаворкі Заходняга Палесся. Фанетычны нарыс / Ф. Д. Клімчук. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – 127 с.
2. Крывіцкі, А. А. Дыялекталогія беларускай мовы / А. А. Крывіцкі. – Мінск: Вышэйшая школа, 2003. – 294 с.
3. Босак, А. А. Атлас гаворак Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці і сумежжа (Верхняга Над’ясельдзя). Фанетыка і марфалогія / А. А. Босак, В. М. Босак. – Мінск: ІВЦ Мінфіна, 2005. – 94 с.
4. Босак, А. А. Атлас гаворак Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці і сумежжа (Верхняга Над’ясельдзя). Лексіка / А. А. Босак, В. М. Босак. – Мінск, 2006. – 124 с.
5. Босак, А. А. Дыферэнцыяцыя гаворак Верхняга Над’ясельдзя / А. А. Босак, В. М. Босак. – Мінск: БДТУ, 2010. – 160 с.

Пастуніў 12.03.2013